

УДК 94(477.51)6331.556.44.,1942/1943”
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-043

Л. О. Нестеренко

**“<...> СЕЙЧАС МНЕ ЛУЧШЕ ЖИТЬ ЧЕМ ТЕБЕ МАМО НА УКРАИНЕ <...>”.
ЕПІСТОЛЯРІЙ ОСТАРБАЙТЕРА Б.¹ ПРО ЖИТТЯ
В НІМЕЧЧИНІ У 1942–1943 рр.**

У статті здійснено історіографічний огляд джерел з даної проблеми. На основі аналізу листів остарбайтера гр. Б., у роботі висвітлено основні теми, порушені дівчиною в листах до матері, в перший рік її перебування в Німеччині (липень 1942 р. – липень 1943 р.). У статті розглянуто проблему умов перевезення української молоді до Третього Рейху, охарактеризовано режим роботи на рибному заводі в м. Куксгафен, подано інформацію про заробітну плату робітниці, досліджено умови проживання, відпочинку та дозвілля дівчини. Значну увагу приділено висвітленню особистих почуттів дівчини, а саме: політичні події в Україні, хвилювання за здоров'я матері та відсутність кореспонденції з дому, занепокоєння стосовно свого забезпечення одягом та взуттям, відношення до неї односельчан і німців на роботі та в побуті тощо.

Ключові слова: Друга світова війна, Німеччина, Чернігівська область, остарбайтер, листи.

В останні роки, при дослідженні української історії, до наукового обігу залучаються нові документи, які до недавнього часу були засекреченими та майже недоступними для науковців. Тож нині в історичній науці знаходять відображення проблеми, які з певних міркувань раніше були мало або повністю недослідженими. Недостатньо вивченою донедавна була і проблема остарбайтерів, яка також є однією із сторінок Другої світової війни.

В останні роки вийшло в світ ряд праць присвячених остарбайтерам Чернігівщини. Узагальнюючі матеріали по районах та по області, статистичні дані та свідчення остарбайтерів Чернігівської області опубліковані у збірнику документів та матеріалів [1], у роботах Л. Нестеренко [2], І.Харченко [3], В.Охріменко та С.Черевко [4] та ін. Проте аналізу епістолярію остарбайтерів Чернігівщини присвячено лише поодинокі дослідження А.Морозової [5] та автора.

Тому метою даної роботи є проаналізувати колекцію листів остарбайтера гр. Б. та розглянути їх основну тематику; на прикладах, взятих із листів, показати рівень життя українських робітників, що працювали на великих підприємствах Третього Рейху.

Джерельною базою для даного дослідження є документи Держархіву Чернігівської області (фонди Р-3291 і Р-8840). До фонду Р-3291 було внесено кореспонденцію остарбайтерів, автори яких були вивезені із Чернігівської області під час нацистської окупації або були уродженцями області. Листи згруповано у окремі справи або по кілька справ по всіх 39 районах, які на той час перебували у складі області. У кожній справі епістолярій узагальнено по населеним пунктам. У декількох зберігається кореспонденція, направлена у населені пункти Тупичівського району (нині цей район не існує).

Зазначимо, що у матеріалах державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка працювала у 1944 р., вказано 41578 осіб [6, арк.4]. Зрозуміло це неповні дані, адже в березні 1943 р. було повністю знищено сс. Корюківка, Козари, частково Клубівка та ін. Тому списки остарбайтерів, які було підготовлено у 1944 р., тут були далеко неповними.

У одній із справ фонду зберігаються шістнадцять листів уродженки с.Івашківки Тупичівського району гр. Б. до матері у с.Івашківку. Двадцятирічну дівчину відправили до Німеччини 25 травня 1942 р., де вона і перебувала до кінця серпня 1945 р. Молода робітниця проживала у м. Куксгафен, де працювала на рибному заводі підсобною робітницею до 15 травня 1945 р. Після закінчення бойових дій в Європі проходила фільтрацію у таборі № 211, що знаходився у м. Везенберг, звідки була відправлена додому 25 серпня 1945 р. [7, арк.1]

Всі листи дівчини датовані липнем 1942–липнем 1943 р. Хочеться додати, що тематика, порушена у листах дописувачкою, була традиційною для всіх листів відправлених остарбайтерами з Німеччини додому. Відзначимо, що великих колекцій листів з Німеччини, які було написано однією людиною, в архіві небагато. Якщо взяти для прикладу Срібнянський район, то у фонді знаходиться по одному листу (максимум по два), які написала одна й та ж людина [8]. Після вигнання нацистських окупантів з Чернігівщини у вересні 1943 р. листів у архіві взагалі немає.

¹ У назві статті замість прізвища та імені остарбайтера залишено першу літеру її прізвища. Замість прізвищ інших остарбайтерів у тексті також залишено першу літеру прізвища. Згідно зі ст.6, 14 Закону України «Про захист персональних даних» обробка персональних даних в історії, статистиці, чи наукових цілях може здійснюватися за умови збереження їх належного захисту. Підпунктом 6 пункту 15 розділу II Порядку користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам, затвердженого наказом Мін'юсту від 19.11.2013 №2438/5 зареєстрованому у Мін'юсті 21.11.2013 за №1983/24515, а також роз'ясненням Державної Архівної служби України від 21.03.2017 № 024/873 на користувачів покладається обов'язок не допускати розголошення персональних даних та іншої інформації, що охороняється законом, а отже використовувати в подальшому отримані персональні дані у знеособленому вигляді.

Тому листи гр. Б. можна вважати ідеальним джерелом, в якому є різноманітні відомості про життя однієї людини на території Рейху впродовж великого відрізка часу. Варто також відзначити і те, що зміст листів майже не повторюється, у кожному із них знаходимо нову інформацію. Не будемо переписувати повністю листи, наведемо лише найцікавіші фрагменти з них. Проаналізуємо листи за переважною їх тематикою, зберігаючи при цитуванні мову оригіналу.

Всі листи дівчини було написано російською мовою на стандартних поштових картках, які називались німецькою мовою „postkarte”. Таку форму листування було запроваджено в Німеччині з листопада 1942 р. з метою цензурування [5, с.72]. Про те, що кореспонденція дівчини піддавалась цензурі, свідчить і той факт, що у листі за 15 серпня 1942 р. є кілька, замальованих чорним кольором, рядків [9, арк.21 зв.].

На початку листів стоїть дата написання. Традиційно кореспонденція молодої дівчини починалась із запису „Привет с Германии города Кукс-гафен на Украину родной мамке от дочки <...>”, „Привет с Германии на родную Украину” або „Привет с Германии. Привет сердечный посылаю целую много, много раз всего хорошего желаю прошу забудь мамо меня” [9, арк.18–23].

Далі в листах ішло привітання. **Привітання** до матері було коротким і лаконічним: „Здравствуй моя милая мамочка!”, „Здравствуй дорогая мамка” [9, арк.16–17, 20]. Як і в листах багатьох інших оstarбайтерів, у листі нашої дописувачки зустрічаємо фразу: „<...> Первыми строками я хочу сообщить, что я жива и здорова чего и тебе желаю в твоей жизни <...>” [9, арк.16].

19 липня 1942 р., у своєму першому листі додому, відразу ж після привітання матері, дівчинка дуже коротко описала про свою **подорож до Німеччини**: „<...> Моя поїздка с Чернигова в германию до самого г. Кукс-гафен который находится на берегу Северного германского моря, прошла очень благополучно и весело. Ехали 7 суток. <...>” [9, арк.23]. Проте іншої справжньої інформації про медичні комісії, їжу, умови подорожі до Німеччини в її листах немає. Можливо, щоб не засмучувати матір. А можливо їй, як і іншим оstarбайтерам, у Німеччині провели своєрідний „інструктаж” щодо написання листів.

Однією із тем, порушених у кореспонденції, стало **листування**. Як правило, в листівках цю теми порушували після привітання. Для молодої дівчини, як і для всіх оstarбайтерів, лист був єдиним засобом спілкування з матір'ю.

Опинившись в інших умовах, далеко від домівки, молоді люди по-іншому оцінювали батьків, близьких їм людей. Забулись різні дрібні непорозуміння, а залишилась туга як за батьківщиною, так і за рідними. Молоді люди ладні були витерпіти все аби лише скоріше повернутись додому. Тому листи з України для української молоді були чи не єдиним джерелом сили та енергії. Не встала винятком і наша дописувачка.

Неймовірну радість відчувала дівчина перед отриманням листа з дому. „<...> Мамка, хоч долго ждала от тебя ответу но все же дождалась.

В час дня в субботу 12/X 42 г. я йшла с фабрики в лагерь с работы, то моё сердце чувствовало большую радость для меня. Открываю дверь в лагерь, слышу много голосов, <...> тебе есть открытка от матери. Я с большой радости заплакала, подошла до начальника лагеря и получила открытку. С большой радостью со слезьми я прочитала Вашу мамка открытку, я очень рада, что ты жива и здорова <...>” [9, арк.20], – читаємо в її листі за 18 жовтня 1942 р.

Плакала дописувачка й одержуючи інші листи від неньки, так як з часом туга все збільшувалась. „<...> Мамочка твою открытку получила, 10/II.43 г. Но открытка очень старая давняя. Но я очено довольна и рада, прочитавши я долго плакала, что я от тебя очень далеко и незнаю когда я с тобой встречусь. Может быть и никогда. Бо когда кончиться война я незнаю. Тогда нас пустят домой <...>” [9, арк.28], – знаходимо в лютневому листі робітниці.

Відсутність частих звісток від матері приводила до додаткових хвилювань за неї. У листі за 3 листопада 1942 р. дівчина написала: „<...> Мамочка не знаю почему я от тебя не получаю никакого известия, или тебя нет на свете, или ты больна или же может ты позабыла за свою дочь, которая отбита, как осенью отбивается лист от дерева, а потом сохнет и совсем пропадает, как и я от тебя <...>” [9, арк.18].

Сама ж донька часто писала листи матері. „<...> Моя мамочка я вже тобі пишу откритки часто, часто, чтобы ты чтобы не так скучала за мною. Бо моя мамуленько я за тобою, майже каждый день плачу и вспоминаю каждую минуту, но что же мамочка жизнь не разрешает нам вместе жить знать моя судьба такая что я с тобою всю жизнь в разлуке <...>” [9, арк.14], – знаходимо в жовтневому листі дівчини.

В текстах листів мають місце і роздуми дописувачки про свою **долю**. „<...> Ты мамка пишешь, що лучше б я тебя не пустила б. Мама, что мне написано на моем веку делать, это всё происходит по судьбу. Росла несчастной сиротой, так наверное и умру одна без роду, на чужини. Мамочка милая если моя судьба встретится с тобой то встречусь, а нет то значит нет, не наши права <...>” [9, арк.28], – читаємо в лютневому листі дівчини.

Проте **надія на повернення додому** все ж не покидала її. Вже по прибутті до Німеччини, в одному із перших своїх листів матері від 19 липня 1942 р. донька написала: „<...> Даст Бог, что через некоторое время встретимся и буде вместе тогда навсегда <...>” [9, арк.23]. А 3 листопада в повідомленні знову зустрічаємо: „<...> Если бы были крылья то я бы полетела б на свою родину, к своей мамочке и расцеловала б. Мамочка, я должна с тобой еще увидится, если на Украину не вернется 33 год <...>” [9, арк.18].

Хвилювали дівчину і **умови життя на Україні**. „<...> Моя мамочка ты пишешь что хорошо живёшь хлеб и картофель имеешь, а все девочки пишут, что будет так, **как было в 33 году**. Мамка пиши всё по правди. З городиною очень не розкидайся по сторонам <...>” [9, арк.14], – читаємо в її листі за 1 жовтня 1942 р.

А 3 листопада донька знову попросила матір правдиво писати про своє життя: „<...> Мама от тебя получила две открытки в которых я читала, что ты живешь харашо. Но не ты мне одна пишешь, пишут

люди, что урожай хлеба и картошки очень плохой. То моя мамуленько прошу тебя описуй все поправди <...>” [9, арк.18].

Однією із постійних тем порушуваних дівчиною були **Німеччина та німці**. Про це свідчать ряд її записів. Уже невдовзі після приїзду, а саме 19 липня 1942 р., донька написала матері: „<...> Работаю с немцами, очень хорошие люди и очень меня жалеют <...>” [9, арк.23]. 28 липня 1942 р., вона знову з захопленням повідомила матері: „<...> Мамо – жизнь моя в цветущей Германии проходит очень хорошо, весело, между культурными хорошими германскими людьми <...>” [9, арк.16]. 15 серпня дівчина знову підтвердила: „<...> Вообще все немцы и немки очень хорошие люди <...>” [9, арк.21]. У листі від 21 вересня також присутня інформація про доброзичливе відношення до неї керівництва та місцевого населення. „<...> До мене отношение нашего начальства дуже хароше, а также хароше немцев и немок й нашего мастера дуже хароше <...>” [9, арк.17], – заспокоїла донька матір.

Хоча вона і сама опинилась далеко від дому у чужій ворожій країні, проте дівчина визнавала, що тут легше вижити ніж вдома. „<...> Взнавши все за Україну то я думаю, що **сей час мне лучше жить чем тебе мамо на Украине** за дальнейшего немогу ничево сказать как будет <...>” [9, арк.13], – знаходимо у січневому листі, відправленому додому.

Наша дописувачка, як і багато інших дівчат із Івашківки, потрапила до м. Куксгафен. Про свою **роботу** вона позитивно писала в багатьох листах. У своєму першому листі від 19 липня 1942 р. вона написала: „<...> 13/VII 42 г. Я со своїми 10 ивашковцами девочками поступили на работу, на рыбную фабрику. 8 див. Работаю возле рыбы и я и М. Х. <...> работаем в слесарной мастерской. Работаю 8 часов, работа очень легкая. Ивашковских див. 20 человек но работаем на разных фабриках <...>” [9, арк.23].

За висловлюваннями нашої дописувачки, вона ходила на роботу із задоволенням. Про це дівчина писала майже в кожному листі. Так, в листі від 15 серпня читаємо наступне: „<...> Работать очень хорошо и весело. Мастер наш Вилли очень хороший директор тоже <...>” [9, арк.21]. „<...> Только и весело тогда когда работаю на фабрике, в нас рабочие немцы и немки, а также и мастер очень уважают меня, еще не раз меня не ругал никто, мастер очень доволен работой и тем, что я понимаю их разговор, но и сама начинаю немного разговаривать по немецки <...>” [9, арк.20], – написала дівчина 18 жовтня 1942 р.

Не змінився добрі відносини німецьких робітників до робітниці і в подальшому. Це призводило до завидощі з боку івашківських дівчат і бажання позбавитись від неї. Проте за неї заступились німці, і дівчина залишилась жити в Куксгафені та працювала на заводі до середини травня 1945 р. [7, арк.1] „<...> На работе я работаю одна между немцами, между мужчинами в мастерне, со мной работала М. Х. но её перевели в другой город, и далее незнаю и куда. Наши девочки некоторые украинские з нашего села которые имеют неудовольствие, что меня начальство наше уважает и все рабочие любят, то они хотели, чтобы меня перевели в другой город, но мастер и ещё один немец сказали, что никуда не пустят, пока й домой ехать. Я очень слушаюсь мастера и хорошо работаю всегда перевыполняю норму <...>” [9, арк.25], – поскаржилась матері донька в жовтні 1942 р., попрацювавши в Куксгафені лише три місяці.

У наступних повідомленнях вона також коротко описувала свою роботу. „<...> Мне работа очень лёгкая, чистая стою возле машины и приготавливаю ящики для рыбы <...>” [9, арк.13], – знаходимо в листі дівчини за 4 січня 1943 р.

Про гроші та свою **заробітну плату** дописувачка повідомила в кількох листах. Так, 19 липня 1942 р. вона написала: „<...> Деньги для необходимости у меня есть видала фабрика <...>” [9, арк.23]. А в листі за 21 вересня 1942 р. знаходимо наступне: „<...> Гроші нам платять потижнево за 6 днів 5 марок 80 федних 2 марки дають на руки, а 3,80 кладуть в банк <...>” [9, арк.17].

Однією з тем, описаною у кількох листах, стало **харчування**. Дівчина не хотіла засмучувати матір, тому про їжу писала коротко і мало. Проте вже 19 липня 1942 р. дівчина повідомила матері „<...> Кушать дают 4 раза в день всё хорошее, рыбы больше всего <...>” [9, арк.23]. У вересневому листі також знаходимо інформацію про меню. „<...> Мамочка їсти дають нам нам 3 рази в день вареную пишу и кофе сладкую пить масла 25 грам, так что харчи хороши <...>” [9, арк.17], – написала дівчина 21 вересня 1942 р. Одним реченням вона описала своє харчування у лютому 1943 р.: „<...> Живу пока харашо есть что кушать три раза в день дают кушать, хлеба на день 300 гр. и масла 20 гр. я очень толстая поправилась <...>” [9, арк.28]. Але якщо наша дописувачка нічого не повідомляла матері про якість та смак їжі, то її односельчанка гр. К., яка також працювала на рибному заводі у м. Куксгафен, у листі до подруги написала наступне: „<...> Оля, про їжу так ти може вже знаеш, яку нам дають, на Україні найгірша хазяйка крацшого наварить ніж тут повари <...>” [10, арк.28–28 зв.].

Стосовно наявності **одягу та взуття**, то відомості про це зустрічаються у кількох повідомленнях нашої дописувачки. В одних листах вона писала про забезпечення одягом на фабриці, а в інших – про подарунки німців. „<...> На фабрике нам выдали постель, спецовку, блузки и косынки. <...>” [9, арк.23], – читаємо в листі дівчини за 19 липня 1942 р. А майже через місяць, 15 серпня донька повідомила: „<...> Мама мне одна немка подарила две пары туфель, чулки шовковые и носки, друга Мария брожку <...>” [9, арк.21].

Тривогою переповнений фрагмент листа за 21 вересня, в якому дівчина повідомляє неньці про неможливість купити одяг в Німеччині. „<...> Но только по за одно плохо что покупать нам невозможно ничего, что взяли с собой то все дориваем, а что дальше будет незнаю. Но нужно вчить что сейчас военное время <...>” [9, арк.17]. Проте вже через тиждень (27 вересня) вона повідомила матері: „<...> Нам продали ритузи и теплые шерстяные чулки. Но только плоховато, что нет возможности куплять одежду то дорываем ту что взяли. Но я соби туфли достала бо те порвала и достала 2 пары шолковых чулок. Мама мне подарил один немец часы хороши, бруслет, два корали, два персни и манисто я очень довольна <...>” [9, арк.19].

Щоб заспокоїти неньку, в інших листах донька також описувала речі, які у неї з'являлись. „<...> Мамка по первых с начала я беспокоилась за одежды и обувью но сейчас у меня всё есть. Я смогла себе достать всё. Начальник лагеря выдав сапоги резиновые на зиму теплые носки, ритузы. Я себе достала куртку теплую даже хорошую, 4 пары шелковых чулков, рубашку теплую, ритузы шелковые две пары хороших туфель, два платья, одно шерстяное другое шёлковое, и жилет <...> [9, арк.22], – читаємо в жовтневому листі дівчини.

А вже 3 листопада 1942 р. дописувачка повідомила: „<...> Теплая одежда в меня есть, куртка эта что из дому и другая хорошая курточка, мне подарил очень хороший немец на одной фабрике работаем, но сапог нет, то и дома ты нигде неможешь достать, нам выдали резиновые то в этих как либо перезимую, туфель 2 пары хороших, правда нужны были рубашки, но ничего, как либо перебуду одну новую достала, а то может и еще достану, но платья еще есть два новые и эти что из дому <...>” [9, арк.18].

У квітні 1943 р. дописувачка знову похвалилась мамі за свої обновки і: „<...> Мне мой хороший друг К. купил курточку и блузку шолкову, а также я имею 4 хороших платья <...>” [9, арк.26].

Одним із питань висвітлених у листах дівчини стала проблема **умов проживання, дозвілля та відпочинку**. Ось що повідомила вона неньці про своє проживання 15 серпня 1942 р.: „<...> Мамка я живу харашо, каждый день мы ходим в город гулять город очень красивый, часто гуляем возле моря <...>” [9, арк.21]. Проте незабаром ситуація змінилась кардинально. Уже 27 вересня дівчина знову написала: „<...> Гулять нас не пускают самих з немками у неделю выходной <...>” [9, арк.19]. А в листі дівчини за 4 січня 1943 р. знаходимо наступне: „<...> Только одно плохо, что нас в город гулять мало пускают только в неделю и то на 5 часов и всё, а то сидим под замком. То очень скучно и обидно, что работаеш целый тыждень и невольно выйти подыхать свежим воздухом. В лагере в нас где мы живем нас 170 девочек очень шумно, никогда спокойно неотдохнеш. Всегда голова болит от крику <...>” [9, арк.13].

Можна вважати, що дівчині пощастило в тому, що із с.Івашківка до м. Куксгафен потрапило близько 20 дівчат. Всі вони проживали разом. Ділилися своїми радощами чи горем, разом веселились, сумували чи святкували тощо. „<...> Живем з Улею з Пирог вместе и з Настею и еще 18 дивчат ивашковские, так що коли сміємось, коли плачемо, но все ж таки всі свої, з Улею і з Настею, що в котрої є то поділяємось і живем як найдружніше. Бо мамочка в далекій стороні дуже скучно <...>” [9, арк.17], – написала дівчина 21 вересня 1942 р. А 4 січня 1943 р. знаходимо наступне: „<...> Но а так всё харашо нас много ивашковцев 16 девочек так что есть с кем поговорить. Когда посмеёмся когда поплачем <...>” [9, арк.13].

Особливо плакали, коли хтось із односельчан отримувал лист з дому. Тоді його зачитували вголос, дізнавались новини, обговорювали їх. „<...> Девочкам нашим пришли открытки то мы все вместе читали и как будто дома все поплакали взнавши обстановку села <...>” [9, арк.13], – дізнаємось з чергового листа дописувачки.

4 січня 1943 р. описала дівчина неньці і своє святкування **Нового року**. „<...> Мамка новый год я проводила харашо гуляли 3 дня и весело. И при компании и хороших веселощах я плакала, вспоминаючи мамку и свою родину <...>” [9, арк.13].

В одному з листів є інформація про Великодні свята. Ось що повідомила дописувачка про своє **святкування Великодня** матері: „<...> Мамка коротко опишу за паску й 1й мая. Мамка на паску мы не работали 4 дня, гуляли. Нам готовили хорошо кушанье, котлеты, колбаса и булка. Но только это всё было для меня не радостно, а горькими слезами. Я бы была рада картошке, но лиш на своей родной Украине со своей мамкой. Правда мамка мне мой кавалер за которого я вже много раз писала Костя купил сала, яец, колбасы, повидло, пиво, вино. Но и мы вдвоём кушали вспомнали Украину своих родных и поплакали. Но а на 1 мая мы не работали 2 дня но было очень скучно. Оба праздника были наполнены плачем <...>” [9, арк.15–15 зв.].

Про свого друга знаходимо інформацію і в інших листах дівчини. Так, 16 квітня 1943 р. вона написала: „<...> Мамо за мной очень беспокоится мой друг <...>, все что мне нужно обязательно то он и достаёт. И жалеет так как родную сестру ведь у нас сдесь все сестры и братья бо мы находимся <...>” [9, арк.26].

Інформацію про **дозвілля** нашої дописувачки зустрічаємо і в листі її землячки К. до подруги в с. Івашківка Тупичівського району. „<...> гулять ми не ходимо, спершу місяців 4 нас не пускали, а потім з місяць походили поволі, то я тільки раз була, чи два рази з дівчатами походили. А багато дівчат ходили часто, то і ухажори є, з наших дівчат у М. <...> є Костя, то і через забор лазить, як не пускають <...>” [10, арк.28–28 зв.], – написала дівчина подрузі 21 грудня 1942 р.

У кінці всіх листів дівчина **прощалась** із матір'ю. Це були традиційні слова, такі як: „<...> На этом досвиданья крепко целую тебя 1000 раз твоя дочь <...>” [9, арк.21] або „<...> На цьому прощай мамуленько. Крепко целую твою дочь <...>” [9, арк.17].

На сам кінець додамо, що в 1944 р. наша дописувачка народила доньку. А 25 серпня 1945 р., після проходження фільтрації у таборі № 221 м. Везенберг, її разом з донькою було відправлено по місту народження, в с. Івашківка Тупичівського району Чернігівської області [7, арк.1–2].

Таким чином, проаналізувавши кореспонденцію дівчини, можна виокремити основні проблеми, які було порушено в листах. Це особисті почуття: туга за Україною, хвилювання за матір, роздуми про власну долю тощо. Проте значну частину інформації було присвячено різним сторонам життя дівчини в Німеччині. Варто також відзначити, що в листах відомості про Німеччину, самих німців та роботу на фабриці є позитивними. Це можна пояснити наступними факторами. Згідно з її записами значну частину одягу та взуття в перші місяці після приїзду до Німеччини дівчині подарували саме німці. Німецькі майстри бачили працьовитість дівчини і всіляко підтримували та заступались за неї. Адже на рибному заводі у м. Куксгафен вона пропрацювала весь час перебування її за кордоном: з 13 липня 1942 до 15 травня 1945 р. Також не можна відкидати і той факт, що на великих підприємствах Третього Рейху нашим робітникам господарі давали

вказівки писати про роботу та життя на чужині лише позитивно. Тому про їжу та інші заборонені теми дівчина писала коротко і мало або взагалі їх оминала.

Джерела та література

1. У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів / упоряд.: Р.Б.Воробей, Н.М. Лобанова, І.М. Рябчук; відп. ред. та авт. передм. Р.Б.Воробей. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 464 с.
2. Нестеренко Л.О. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення / Л.О.Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Випуск 42. – С.153–161.; Її ж. Українські оstarбайтери: повернення історичної правди. Інформаційно-методичний матеріал до 70-річчя початку масового звільнення оstarбайтерів із примусового рабства в Німеччині / Л.О.Нестеренко. – Чернігів, 2015. – 40 с.; Її ж. Емоційно-забарвлена лексика в листах оstarбайтерів / Л.О.Нестеренко. – Українська мова і література в школі. – 2015. – № 51. – С.71–79.; Її ж. Епістолярій оstarбайтерів як джерело вивчення життя українських робітників на території Третього Рейху (на прикладі листів Анни Мазун) / Л.О. Нестеренко // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції „Білі плями” в історії України / укл. Оніщенко О.В. – Чернігів, ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2015. – С.104–113.
3. Харченко І.М. Доля оstarбайтерів у спогадах очевидців та документах. – Щорс, 2014. – 58 с.
4. Охріменко В., Черевко С. Спогади оstarбайтерів./ В.Охріменко, С.Черевко. – Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції „Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у патріотичному вихованні української молоді”. Частина II / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С.39–45.
5. Морозова А. „...Здесь вы узнаете почти всю правду...” / А. Морозова / Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (серія: „Пам'яткознавство Північного регіону України”, №6). – 2014. – Випуск 18 (21). – С.70–82.
6. Держархів Чернігівської області, ф. Р-90, оп.3, спр.4, 270 арк.
7. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп.1, спр.К-46281, 2 арк.
8. Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.163, 164; Нестеренко Л. Епістолярій оstarбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області) / Л.Нестеренко // Сіверянський літопис. – 2016. – № 4. – С.116–137.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.168, 86 арк.
10. Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.172, 92 арк.

Nesterenko L. „<...>Now I live in better conditions than you, mother, in Ukraine <...>”. Letters of B., an Ostarbeiter, about Life in Germany in 1942-1943.

This paper presents a historiographical review of sources on the topic. The study is based on analysis of letters sent by B.a, an Ostarbeiter, to her mother during the first year of her stay in Germany (July 1942 – July 1943) and reports on the main topics of these letters. The paper discusses conditions of transportation Ukrainian youth to the Third Reich, characterizes work schedules at a fish factory in Cuxhaven, gives information on the worker's salary, examines living, recreation and leisure conditions. Special attention is paid to the girl's personal feelings influenced by political events in Ukraine, concern for her mother's health and absence of correspondence from home, worry concerning provision of clothing and shoes, relationship with co-villagers and Germans at work and in everyday life.

Key words: World War II, Chernigov region, Germany, letters, everyday life, Ostarbaiters.